РОЗДІЛ 1
ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 321.01:316.42(477)

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., ДАШУТІН Г.П., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, м. Київ, Україна

Михальченко Микола Іванович – член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, президент Української академії політичних наук, академік Академії соціальних наук Казахстану, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, очолює Українську асоціацію політологів України. Автор більше 300 друкованих праць у сфері соціальної філософії, політології та соціології, які друкувались у видавництвах України та за кордоном. Був радником та керівником Служби внутрішньої політики першого всенародно обраного Президента України Л.М.

Дашутін Григорій Петрович – народний депутат України 4-го скликання, кандидат політичних наук. Коло наукових інтересів – особливості проблеми політичного ідеалу, гуманізму, прав і свобод людини в перехідних суспільствах.

Українська модель демократичної соціально-правової держави: від Української мрії до сьогоднішньої реальності

В цій статті автори розглядають проблему політичного ідеалу як центральної ланки державотворення, яка задає мету і визначає засоби розбудови держави – України.

In this article authors consider a problem of a political ideal as central part of the state construction which defines the purpose and ways of development of the state – Ukraine.

Українська мрія про незалежну, справедливу державу існувала у різних формах в різні історичні епохи. Поступово ця мрія переформатизувалася в політичний і економічний ідеал української держави. Безумовно, політичний ідеал був більш досконало розроблений, ніж економічний. Економічний ідеал держави частіше існував у дещо спрощеній формі: “моя земля, і я на ній господар”, “держава повинна забезпечити мені належні умови господарювання” тощо. Політичний ідеал вимагав більш широкого світобачення та наукового пошуку. В цій праці ми зосередимо увагу на політичному ідеалі як центральній ланці державотворення, яка задає мету і визначає засоби розбудови держави – України.

У політичному ідеалі суспільства провідною ланкою є модель держави. Тому теоретики, які проектують майбутнє, передусім дають бачення нової конструкції держави, зміни функцій її інститутів, механізмів розробки та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики.

І тут виникає складне завдання: не тільки звільнитися від схем, стереотипів та міфологем комуністичної утопії, створеної значною мірою

романтиками-ідеалістами – К. Марксом і Ф. Енгельсом і варварськи втіленої В. Леніним, Й. Сталіним, Мао-цзедуном та їхніми послідовниками в різних країнах світу, а одночасно, переосмислюючи ідеологічні концепції та практичні проекти XX століття, цінності національного характеру та культури, знайти оптимальний варіант поєднання загальнолюдських і національних цінностей у новій моделі української держави. Такий поворот природний як відповідна реакція на виклик нового часу – вихід з історичного кута побудови ідеальної комуністичної держави і вибір українського шляху розбудови нової держави європейського зразка, яка стала б логічним елементом сучасного світовлаштування.

Соціально-політичне конструювання в умовах України здійснювалося у попередні 15 років ще більш утопічно (а інколи й відверто прожектерськи), ніж у марксизмі-ленінізмі чи маоїзмі. Безумовно, у кожному прожекті ставилася шляхетна мета – створити справедливе суспільство, прийнятне для життя. Але дуже часто ігнорувався науковий шлях політичного конструювання – аналіз наявних у людства реальних та утопічних проектів і формування нових моделей державотворення на основі наукових філософських та політичних ідей, що враховували реальність (об'єктивний чинник) та відповідали суспільним очікуванням, настроям населення (суб'єктивний чинник).

У XX столітті у Європі було здійснено кілька успішних теоретико-практичних проектів. Їх було здійснено під керівництвом Ш. Де Голля, В. Брандта, М. Тетчер, Г. Коля, Г. Шредера, Т. Блера та інших політиків, але ґрунтувалися вони на політико-філософських концепціях суспільствознавців. При цьому результати здійснення цих проектів були емпірично переконливими, оскільки проекти будувалися на вивченні та регулюванні об'єктивних чинників, які дали змогу змінити якість життя населення і загальний стан суспільства. До числа таких чинників належать термін життя, показники народжуваності та смертності, кількість самогубств, убивств та інших проявів кримінального насильства, економічний стан населення (рівень безробіття, дохід на душу населення, рівень бідності згідно з міжнародними та національними критеріями прибутку, вартість освіти, медицини, розмір пенсій, стипендій, допомоги, забезпеченість житлом, роль страхування, соціальних виплат тощо), якість соціуму (доступність освіти, простір вертикальної та горизонтальної мобільності, наявність ефективної соціальної політики, правового захисту, екологічної політики тощо), якість населення (загальний стан охорони здоров'я та здоров'я населення, трудові мотивації, наявність позитивної орієнтації населення, орієнтації населення на збереження національної ідентичності, схильність до змін у способі життя, ставлення до алкоголю та наркотиків, національна самоповага тощо).

Таке поєднання політичної теорії і практики, та й ще у зв'язку з економікою, дає можливість розробляти рейтинги "справедливих", "добрих", "багатих" суспільств, де на перші місця виходять Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Данія, Канада, США. У цих критеріях долаються суб'єктивні уявлення про об'єктивну реальність у різних країнах через сувору фіксацію кількісно-якісних рис та чинників. Такий підхід деідеологізує оцінки стану суспільств, коли кожна зі сторін говорить про свої успіхи, але приховує недоліки. Історія свідчить, що марксисти, неоліберали, неоконсерватори в цьому плані мало відрізняються одні від одних. Безумовно, наведені вище ознаки суспільств дещо збігаються з терміном "суспільство добробуту" ("Good Society"), який застосував Дж. Гелбрайт у 70-ті роки XX століття. Причому переклад українською мовою не зовсім точно відображає його англійське значення як "суспільства благоденства".

Усі ці поняття й терміни – справедливе, добре, багате суспільство, суспільство добробуту, благоденства – не можуть замінити традицію висування моделі "ідеального суспільства", хоча й існує теза, що краще – ворог доброго. Перші відомі людству філософські та політичні твори свідчать про те, що прагнення ідеалу – це норма людського мислення і дії.

Уявлення про сучасну соціальну реальність не тільки як про єдність об'єктивного (інституційного) та суб'єктивного (змісту свідомості людей) є відкритою системою знань, де знаходиться місце різним проектам про майбутнє – політичне, економічне, культурне, екологічне тощо. І тут заслуговує на увагу позиція А. Шюца[1] – одного з впливових дослідників традицій у соціальному пізнанні. Він відкидає натуралізм, який на віру приймає соціальну реальність як об'єктивну данність. На думку Шюца, соціальні науки не просто вивчають соціальний світ, а й беруть участь у його створенні разом із носіями будь-якого знання та буденної свідомості. Він пише: "Основне завдання суспільних наук – отримати впорядковане значення соціальної реальності. Під терміном "соціальна реальність" я розумію всю сукупність об'єктів та подій усередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, що живуть своїм повсякденним життям серед до себе подібних і пов'язаних з ними різнобічними відносинами інтеракції. Це світ культурних об'єктів та соціальних інститутів, у якому всі народилися, всередині якого ми маємо знайти

собі точку опертя і з яким ми мусимо налагодити взаємовідносини. З самого початку ми, діючі особи на соціальній сцені, сприймаємо світ, у якому ми живемо, – і світ природи, і світ культури – не як суб'єктивний, а як інтерсуб'єктивний світ, тобто як світ, загальний для всіх нас, актуально даний та потенційно доступний кожному…"[2]. Повсякденність як сфера гранично широких значень взаємодіє зі спеціалізованими сферами пізнання, які є галуззю граничних значень. Разом вони створюють великий "запас знань", який є необхідним для відтворення суспільства і особливо значимим у критичні часи, часи глибоких соціальних трансформацій та модернізацій. Такий методологічний підхід цінний за соціально-політичного конструювання реальності. Але цей підхід варто доповнити важливою тезою П. Бергера і Н. Лукмана про те, що теоретики виробляють лише невеличку і не найважливішу частину знань про суспільство, "але кожен у суспільстві тим або іншим чином причетний до його "знання"[3]. Це можна побачити в науковому середовищі, де не кожний науковець вважає за доцільне висловлюватися щодо спеціалізованих галузей математики, фізики, філософії, логіки. Але не завжди визнається спеціалізація соціального знання у сферах права, політичної науки, соціології, історії, педагогіки тощо. Про ці науки та про їхній предмет – суспільство – кожен вважає за доцільне висловлювати своє бачення та розуміння. Впевненість у знанні суспільства та його проблем надають повсякденність існування в ньому, постійний обмін думками з різних життєвих проблем, коли науковий аналіз відходить на другий план, розмиваються межі між науковим і побутовим тлумаченням суспільних проблем. У сфері теорії та практики політики це набуває розмаху епідемії, коли не визначаються критерії науковості й кожний громадянин вважає себе експертом і бачить всі шляхи розв'язання політичних проблем, модернізації влади, управління суспільством.

У межах української реальності та специфіки нових національних підходів до політичної науки, розмежування між теоретичним і повсякденним політичним знанням, теж існують точки збігу та незбігу поглядів на майбутнє України, на роль політичних інститутів влади і громадянського суспільства. Тому зростає роль наукового соціально-політичного конструювання реальності, з метою впорядкувати політичної картини про Україну і в Україні, та обмеження впливу некомпетентних прожектів.

Важливе й те, що за всієї протилежності позицій різних соціальних груп і політичних партій усередині українського суспільства, є деякий варіант того, що самоочевидне для переважної частини населення: збереження генофонду нації та довкілля, необхідність мати суверенну державу з гуманістичними політичними інститутами та розвинуту економіку, забезпечення прав та свобод людини тощо. Безумовно, кожна соціальна та політична сила має свої уявлення про шляхи реалізації цього варіанта. Тому головна проблема соціального конструювання, і політичного – зокрема, полягає в тому, аби наблизитися до варіанта, що є оптимальним.

Науковий пошук у цьому напрямі має включати в себе методологічне положення про те, що "об'єкт мислення стає значно зрозумілішим у міру накопичення різних перспектив, у яких його можна розглядати"[4]. Цей запас знання про минуле та сьогодення – створює передумови для систематизації соціально-політичного конструювання.

У загальному плані соціально-політичне конструювання – це процес переведення систем знання (теоретичного, повсякденного) в реальність, частково – у практику політичного життя. Деякі теоретичні конструкції не реалізуються практично і залишаються в різних іпостасях – ідеал, мрія, гіпотеза тощо. За умов консервативної стабільності соціально-політичне конструювання відбувається досить повільно, оскільки звичайний порядок повсякденного життя відтворюється традицією, пам'яттю про минуле, інколи – догмою (релігійною, ідеологічною), міфом. Цей порядок може не подобатися деяким соціальним групам, новим поколінням. Але якщо вони не зможуть знайти засобів змінити встановлений політичний порядок, вони змушені будуть його прийняти і жити згідно зі встановленими нормами, – наприклад, у тоталітарній ідеократичній або теократичній державі. За умов інноваційного типу розвитку, де інновація переважає традицію, соціально-політичне конструювання відбувається динамічніше і стає основою політичних модернізацій.

Феномен самоочевидної реальності зазнає дроблення, розщеплення ідеологіями та імагологією (створення іміджів). **Ідеології** розмежовують знання між суспільними класами і залежно від інтересів класів одне знання оголошують істинним, а інше – ілюзорним, чим роблять самоочевидними класові конфлікти та погіршують перспективи класових компромісів. Урешті-решт, для різних класів (а інколи й держав) конструюється різна соціальна реальність, яка є основою політичних дій. **Імагологія** може витіснити ідеологію і запропонувати свій варіант самоочевидної реальності. Наприклад, імідж США як найбільш демократичної та правової держави, по-перше, протиставляє її іншому світові, по-друге – спотворює образ цієї країни перед її громадянином – у цій "найбільш демократичній

та правовій державі", так само як і в інших державах, є злочинність, порушення прав людини тощо. І важко знайти критерій, за яким США відрізняються в кращий бік від Великої Британії, Франції, Швейцарії, Данії, Норвегії, ФРН.

Які ж механізми соціального конструювання розглядають науковці сьогодні?

Бергер та Лукман аналізують чотири способи й одночасно рівні соціального конструювання реальності.

Перший з них – **хабітуалізація**, тобто "озвичайнювання" знання (від англ. habitual – звичайний), перетворення його на повсякденність. Термін близький до того, що М. Вебер називав рутинізацією, коли існує процес, у якому харизматичні ідеї (ідеї небагатьох) перетворюються на звичайний, рутинний порядок речей. Бергер та Лукман беруть цей порядок як готовий, як базову реальність, яку треба зробити повсякденністю, коли вона стає нормою, відтворюється через традицію, пам'ять, звичай[5]. Тим часом – Вебер же показав, що вона твориться заново, після стрибка, який перериває неперервність повсякденності і процес її самовідтворення.

Другий спосіб та етап соціального конструювання реальності Бергер та Лукман називають **типізацією.** Вона розділяє об'єкти на класи (чоловік, бізнесмен, європеєць, француз тощо). Повсякденність має самовідтворювані не проблемні типізації: "Я сприймаю іншого як тип і взаємодію з ним у ситуації, яка сама по собі є типовою"[6]. Соціальна реальність повсякденності представлена сукупністю типізацій, що в сумі створюють зразки взаємодії, які повторюються і складають соціальну структуру[7]. Розвал повсякденності у випадках докорінних трансформацій та модернізацій розвалює типізацію, зразки взаємодії і, відповідно, соціальну структуру. Наприклад, у перехідних країнах порушеною типізацією є стирання межі між добром і злом, істиною і брехнею, крадіжкою і чесною працею, другом і ворогом тощо.

Багатьом стирання межі може видатися "лібералізацією", "згасанням конфліктів". Відомий німецький політолог К. Шмітт не погоджується з цим. Він вважає, що оцінка мислення та дій у політичній сфері має бути визначена шляхом окреслення головної проблеми, яку вона покликана вирішити. "Специфічне політичне розрізнення, до якого можна звести політичні дії та мотиви, – це розрізнення **друга і ворога**"[8]. Хоча цитована робота написана в 1927 році і сутність політичного сформульована дещо незвично, політичні події на зламі XX та XXI століть, особливо за умов однополюсного світу і розквіту міжнародного тероризму, підтверджують тези Шмідта. Останній писав: "Реальне розрізнення на групи друзів та ворогів є таким сильним і має таке визначальне значення, що неполітична протилежність у той самий момент, коли вона викликає таке групування, залишає на другому плані свої попередні критерії та мотиви: "суто" релігійні, "суто" господарські, "суто" культурні і виявляється в підпорядкуванні думок і дій у зовсім нових умовах і здійснення висновків віднині вже в новій політичній ситуації"[9].

Такий підхід Шмітта до визначення політичного не відкидає значення держави як головного актора політики і тісного зв'язку політичного з боротьбою за владу, з діяльністю держави. Таке розуміння політики і політичного є класичним. Шмітт звертає увагу на інший бік політики – здатність держави, партії, особи знаходити друзів, підтримувати серед них єдність, перетворювати ворогів на друзів, протистояти ворогам. Деполітизація, на його думку, – це, коли зникає розрізнення друга і ворога, зникає типізація. Відсутність такої типізації на державному рівні веде до ослаблення держави. "...Світ не деполітизується й не переводиться у стан чистої моральності, чистого права... або чистої господарності. Коли деякий народ лякається праці та небезпеки політичної екзистенції, то знайдеться деякий інший народ, що візьме на себе цю працю, взявши на себе його "захист проти зовнішніх ворогів" і тим самим – політичне панування... Лише непевно тримаючись на ногах, можна вірити, що обеззброєний народ має стільки друзів, і лише сп'яну можна розраховувати, що ворога стримає відсутність опору"[10].

Соціально-політичне конструювання реальності має враховувати історичну та нову типізацію, оскільки світ динамічно змінюється. Сама процедура традиційної типізації (традиційний друг – ворог) або нової відбувається шляхом не тільки аналізу нової міжнародної ситуації, не тільки шляхом соціологічних опитувань з приводу того, кого вважають друзями і ворогами люди, а й шляхом системного вивчення історії, сучасної міжнародної ситуації, інтересів партнерів та супротивників, перспектив розвитку регіону і світу.

Третім рівнем і способом соціально-політичного конструювання реальності, за Бергером та Лукманом, – є **інституалізація**, втілення ідей в інститути держави і суспільства, проникнення ідей у колективну та індивідуальну свідомість. Безумовно, не всі інститути суспільства є результатом типізації. Поряд з типізованими інститутами (політичні партії та громадські організації, структури влади, що переходять під контроль президентів, політичних партій і рухів після виборів, ідеології, міфи тощо) – існують і не типізовані інституції за критерієм "ворог – друг", що

містять в собі ролі та статуси, системи санкцій і соціального контролю для підтримки норм співжиття, порядку, загальних цілей – закони, кодекси, установи (у тому числі міжнародні), які здійснюють діяльність з реалізації спільних потреб та інтересів, недопущення дезінтеграції суспільства. Всі ці інститути слід враховувати при соціально-політичному конструюванні бодай як ідеальні зразки. Отже, звичайний світ може бути як анульований у процесі впровадження ідей, стереотипів свідомості, так і створений на нових, більш гуманістичних засадах. Інтегративні ідеї та цілі можуть позитивно впливати на суспільство й не заперечувати типізації у вигляді культурної багатоманітності, ідеологічного плюралізму, багатопартійності, що набувають статусу соціальних інститутів.

Четвертий етап і спосіб соціального конструювання реальності, за Бергером і Лукманом, – **легітимація**. Це процес узаконення інновацій на рівні закону і традицій – для передачі впроваджених інститутів та відносин новим поколінням, для їх обґрунтування в очах тих, хто не встановлював цих інститутів та відносин і легко переходить до нових варіантів перебудови суспільства, керуючись соціально-психологічними мотивами і спокусами гедонізму. "Функція легітимації полягає в тому, щоб зробити об'єктивно досяжними та суб'єктивно вірогідними вже інституалізовані об'єктивізації "першого порядку"[11].

Повний цикл соціального конструювання політичної реальності включає не тільки зазначені способи у якості ступенів. Додатково варто проводити соціоісторичний аналіз політичного життя суспільства, здійснювати прогнози розвитку внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації, враховувати соціально-психологічний стан населення країни тощо.

Яким же чином конструюється українська соціально-політична реальність сьогодні? Конструювання активно почалося наприкінці 80-х років XX століття, коли спочатку найбільш активна частина політичної еліти, а згодом і більшість населення заперечили та відкинули стару ідеологію і повсякденність політичного життя в ім'я майбутнього. Потім почалися дискусії щодо змісту життя в тоталітарному і посттоталітарному суспільствах, щодо утопічних та реальних ідеалів для України. Нова реальність незалежної України конструювалася несистемно, інколи радикали заводили країну в глухий кут, а заклики "будувати Україну з "чистого аркуша" суперечили реальній ситуації, традиціям народу. Відбувалася криміналізація економіки, суспільного життя. Хабітуалізація, тобто озвичайнення, перетворення на повсякденність нових ідей, здійснювалася з перекрученнями, переважно на двох рівнях – простого виживання народу і збагачення меншості. Обидва рівні більш ніж за 10 років змінили своє обличчя, стали цивілізованішими, включили зразки соціального захисту та бізнесу європейського типу. І це те позитивне, що можуть сприйняти нові покоління. Але багато чого не варто брати в країну, яка прагне побудувати нове європейське суспільство. ЗМІ, влада стали потужним інструментом хабітуалізації нових зразків мислення та дій для мас, для тих, хто живе у повсякденності, а не у сфері "чистих" понять та "чистої" моралі. Насильство, аморальність, примітивна мова, нехтування чесною працею стали нормою на телебаченні, у пресі, у побуті. І тільки сьогодні поставлене завдання змінити ситуацію кардинально.

Типізація не була здійснена на наукових засадах і повністю розбалансована. Суспільство почало розколюватися на нових засадах. Не були визначені "друзі" і "вороги" у зовнішньополітичному плані. Було занадто багато "друзів", але простір для економічної і політичної

[1] У літературі призвіще Шюц інколи пишуть як Шютц.
[2] Шюц А. Формирование понятия в теории и общественных науках // Американская социологическая мысль – М., 1996. – С. 530.
[3] Бергер П., Лукман Н. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 30.
[4] Там же. – С. 23.
[5] Там же. – С. 40-48.
[6] Там же. – С. 56.
[7] Там же – С. 59.
[8] Шмитт К. Понятие политического // Вопросы социологии. – М., 1992. – № 1 (Т. 1). – С. 40.
[9] Там же. – С. 46
[10] Там ж. – С. 53.
[11] Бергер П., Лукман Н. Социальное конструирование реальности...
[12] Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 151.